

УДК 347.1

Д. Білецький,здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

СПОСОБИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ПІДСТАВІ ПРАВОЧИНІВ

Найбільш притаманним для приватноправових відносин є добровільне припинення права приватної власності. Підставами для добровільного припинення права приватної власності є правочини. Вони посідають значне місце в системі юридичних фактів, що лежать в основі настання, зміни та припинення цивільних правовідносин. Необхідною частиною будь-якого правочину є волевиявлення, тобто вираження приватної волі створити певний правовий наслідок. Волевиявлення є як виявом волі, спрямованої на настання правового наслідку, так і її безпосереднім здійсненням [10, с. 12].

Питання визначення способів припинення права приватної власності на підставі правочинів розглядалися такими вченими, як А. Гордеюк, Т. Бобко, З. Ромовська, В. Новікова, У. Кубара, О. Щербатюк, В. Гончаренко, А. Гук, С. Баранов, А. Буряк, Н. Вороніна, І. Каракаш, М. Кияниця, І. Спасибо. Однак існують розбіжності в поглядах різних учених на питання визначення способів припинення права приватної власності на підставі правочинів; нерідко вчені по-різному підходять до визначення як поняття способу припинення права приватної власності, так і до системи, класифікації зазначених способів. Це підтверджує актуальність ґрунтовного дослідження цього питання.

Отже, мета статті – визначити й розглянути, на підставі яких правочинів можуть застосовуватися певні способи припинення права приватної власності.

Дослідники зазвичай розглядають поняття правочину досить широко, вважаючи закріплене в Цивільному ко-

дексі (далі – ЦК) України визначення лише базовою моделлю. Так, аналізуючи суто цивільно-правові наслідки правочину як акту волевиявлення приватної особи, науковці виділяють такі їх різновиди:

1) стосовно цивільних прав: набуття прав; зміну прав; припинення прав;

2) стосовно цивільних обов'язків: набуття обов'язків; зміну обов'язків; припинення обов'язків;

3) залежно від кореляції прав і обов'язків: набуття прав із набуттям обов'язків; набуття прав без набуття обов'язків; набуття прав із припиненням обов'язків; набуття прав зі зміною обов'язків; зміна прав із набуттям обов'язків; зміна прав без набуття обов'язків; зміна прав із припиненням обов'язків; припинення прав із припиненням обов'язків; припинення прав без припинення обов'язків; припинення прав зі зміною обов'язків; припинення прав без зміни обов'язків;

4) наслідки правочинів, прямо не пов'язані з набуттям, зміною або припиненням цивільних прав і обов'язків: виникнення або зміна певного юридичного стану; вплив правочину на обсяг правоздатності особи, зокрема, це стосується юридичних осіб тощо [2, с. 112–113].

Загалом усі юридичні механізми переходу прав на майно можна поділити на договірні та позадоговірні. Договірні пов'язані з укладенням цивільно-правових угод, а позадоговірні – з набуттям права власності на майно в порядку, що не передбачає отримання згоди попереднього власника на таке набуття. Позадоговірна форма переходу майна

до іншого власника є відмінною від відчуження, а підставою для припинення права приватної власності є, наприклад, рішення суду [16, с. 357].

До договорів про відчуження майна зараховують такі: договір купівлі-продажу, доручення, ренти, довічного утримання, а також договори поставки та їх різновиди [9, с. 192]. Для відчужувача (продавця, дарувальника тощо) договір про передання права власності є правоприпиняючим юридичним фактом, а для набувача – правостворюючим.

На думку З. Ромовської, у цивільному праві відчуження – це передача (перехід) права власності за волею власника іншій особі, новому власникові. Науковиця вважає, що воля власника має вважатися обов'язковим, конститутивним елементом відчуження. Тому з урахуванням такого підходу конфіскація чи реквізиція – це не відчуження, оскільки вчиняються без волі власника [14].

З іншого боку, в ЦК України вживається термін «примусове відчуження» в контексті юридичних гарантій непорушності права власності. Так, згідно з ч. 3 ст. 321 ЦК України, примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності на підставі й у порядку, встановлених законом, і за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 353 ЦК України [20]. На відміну від ЦК України, спеціальне законодавство не лише оперує терміном «примусове відчуження», а й дає йому конкретне визначення: примусове відчуження – позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває в приватній або комунальній власності й переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості [12]; перехід права власності на земельні ділянки, інші об'єкти нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб,

до держави чи територіальної громади із мотивів суспільної необхідності за рішенням суду [11].

Однак використання законодавцем у ЦК України окремої підстави припинення права власності (яка є актуальною й для приватної форми власності) з використанням терміна «відчуження» призводить до термінологічної плутанини. Застосування укладачами Кодексу вузького тлумачення категорії «відчуження» вступає в термінологічну суперечність зі спеціальним законодавством, згідно з яким низка вказаних у ст. 346 ЦК України підстав (вкуп пам'яток історії та культури; вкуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; вкуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; реквізиція) цілком поглинається поняттям «відчуження власником», яке може бути примусовим.

Першим науковцем, хто звернув увагу на іншу прогалину щодо набуття і припинення права приватної власності, був І. Спасибо. Він звернув увагу, що за договором необхідні як підстава, якою є договір, так і спосіб, яким є факт виконання договору – передання майна. Для рухомого майна таким способом, за загальним правилом, є передача речі.

Згідно з ч. 2 ст. 334 ЦК України, переданням майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки. До передання майна прирівнюється вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно [20].

Інакше врегульовано припинення права власності на об'єкти нерухомості. Відповідно до ст. 182 ЦК України, право власності на нерухоме майно виникає з моменту державної реєстрації такої речі, а не з моменту передачі. Тому моментом виникнення права власності на нерухому річ за договором стає момент державної реєстрації такої

речі [21]. Це правило є імперативним і не дозволяє сторонам договору встановити альтернативний момент набуття/припинення права власності.

Отже, якщо предметом договору є право власності на об'єкт нерухомості, способом припинення права приватної власності на таке майно буде державна реєстрація переходу права власності до набувача.

Окремим правочином із розпорядження своєю власністю є відмова від права власності на майно. Щодо відмови від права власності, то, згідно зі ст. 347 ЦК України, особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності [20]. Дії, що засвідчують відмову від права власності, підпадають під поняття правочинів. Однак у галузевому законодавстві бачимо спробу законодавця зарахувати відмову власника майна до договорів. Так, у Земельному кодексі України порядок добровільної відмови від права власності на земельну ділянку закріплено в ст. 142, згідно з якою припинення права власності на земельну ділянку в разі добровільної відмови власника землі на користь держави або територіальної громади здійснюється за його заявою до відповідного органу. При згоді одержати право власності на земельну ділянку органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування мають укласти з власником угоду про передачу права власності на земельну ділянку [8].

Особливе місце серед підстав припинення права приватної власності, за цивільним законодавством України, посідає знищення майна, оскільки воно може здійснюватися як самим власником, так й іншими особами [4, с. 69].

На відміну від законодавства Російської Федерації, вітчизняний законодавець усі випадки знищення майна окреслив терміном «знищення». Згідно з ЦК РФ (ч. 1 ст. 235), право власності припиняється, зокрема, в результаті загибелі або знищенні майна.

Незважаючи на значну кількість досліджень щодо підстав припинення права власності, в доктрині цивільного права не склалося єдиного підходу до визначення знищення майна.

Під знищенням майна в науковій літературі розуміється такий вплив на річ, у результаті якого вона перестає існувати фізично або ж настільки змінює свою якість, що не може бути використана за початковим призначенням і відновлена шляхом ремонту, реставрації чи іншим способом, а так само вибуває з економічного обігу [3, с. 56].

Незрозумілим залишається також співвідношення знищення та споживання, одноразового використання речі власником тощо.

З погляду першого підходу споживання й одноразове використання розглядаються як способи знищення майна. Із цього приводу в юридичній доктрині зазначається, що знищення речей у результаті їх споживання (наприклад, з'їдання яблука або спалювання дров у каміні) свідчить про здійснення власником повноваження розпорядження, бо він може й по-іншому визначити юридичну долю речі, але обрав саме цей спосіб [15, с. 196].

У рамках іншого підходу, який ґрунтується на запропонованому англійським юристом А. Оноре наборі правомочностей прав власності [23, с. 112–128], споживання, використання чи знищення майна виділяються як окремі підстави припинення права власності. Критерієм такого виділення є, скоріш за все, одержання користі власником під час споживання речі чи її використання. Так, на думку З. Ромовської, споживання речі, якщо вона зникає як матеріальна субстанція, – це не знищення її, а використання за цільовим призначенням [14].

Немає єдності в розумінні терміна «знищення» й у законодавстві. ЦК України не дає визначення, не розкриває сутності знищення майна. Верховний Суд України у своєму роз'ясненні вказує на подвійну (об'єктивно-суб'єктивно) природу знищення майна за ци-

вільним законодавством, розуміючи під знищенням «фізичне руйнування майна, що призводить до припинення його існування як такого» [1].

На нашу думку, під знищенням усе ж таки варто розуміти припинення фізичного існування речі на підставі фактичних дій осіб. Окремо потрібно виділяти споживання (як використання за цільовим призначенням) і загибель майна внаслідок юридичних фактів-подій.

Надаючи власнику право вчиняти з власним майном будь-які дії, у т. ч. його знищення, закон обмежує власника у виборі способу знищення майна з тим, щоб обраний спосіб був безпечним для оточення й навколишнього середовища. Наприклад, власник не може знищити свій будинок шляхом підпалу чи вибуху, оскільки виникає загроза пожежі або пошкодження сусідніх будинків чи життю і здоров'ю інших осіб [1, с. 17].

Для окремих об'єктів права власності можуть установлюватись спеціальні способи припинення права власності.

Варто зазначити, що припинення права власності шляхом знищення може здійснюватися також на підставі рішення суду чи органу виконавчої влади щодо необхідності знищення того чи іншого майна (наприклад, неякісної та небезпечної продукції, отруєних речовин тощо).

Частина 2 ст. 349 ЦК України закріплює правило, згідно з яким у разі знищення майна, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на це майно припиняється з моменту внесення за заявою власника змін до державного реєстру [20]. А отже, способом припинення права приватної власності за такою підставою і щодо об'єктів нерухомості є державна реєстрація відповідного припинення.

Для майна, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності в результаті інших правочинів (наприклад, специфікації) також припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру (за аналогією з ч. 2 ст. 349 ЦК України).

Є. Харитонов таке рішення законодавця вважає невдалим, аргументуючи це загрозою виникнення «фантомних» об'єктів права власності. Може виникнути ситуація, коли буде провадитися купівля-продаж не реальних об'єктів, а права на них, яке існує тільки завдяки документам [18].

Залежно від того, відчужувач знав про загибель або знищення свого нерухомого майна чи ні, підставою для визнання правочину недійсним може бути обман чи помилка.

Продовжуючи тему недійсності правочинів, вважаємо за необхідне розглянути також й інші випадки припинення права власності на підставі недійсних договорів. Питання щодо припинення права власності в результаті відчуження власного майна чи відмови від права власності на майно за недійсним правочином є дискусійним до сих пір, незважаючи на значний масив цивілістичних досліджень із цієї проблеми.

За нормами ЦК України, право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом [22, с. 96].

Під умовами дійсності правочину розуміють передбачені законом вимоги, яким повинен відповідати будь-який правочин. ЦК України в ст. 203 виділяє такі загальні вимоги, додержання яких є необхідним для дійсності правочину:

- зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;
- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;
- правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;
- правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним;
- правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити

чити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [20].

У науці цивільного права розрізняють нікчемні правочини та правочини, які можуть бути визнані судом недійсними (оспорювані правочини). Нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається [6, с. 52].

Окремо виділяються неукладені договори. З неукладеного правочину не виникають договірні зобов'язання, і він не породжує жодних цивільних правовідносин. У свою чергу, недійсний правочин не породжує тих правових наслідків, які притаманні правочинам цього виду, але разом із тим він породжує правові наслідки, які випливають із його недійсності, зокрема його наслідками є те, що сторони зобов'язані повернути все те, що одержали на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення відшкодувати вартість того, що одержано [7, с. 132–133].

До нікчемних правочинів ЦК України зараховує правочини з дефектом форми ст. 218 ЦК України (тобто недотримання вимог ч. 4 ст. 203 ЦК України про вчинення певного виду правочину у формі, встановленій законом); учинені з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину – ст. ст. 219–220 ЦК України; вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності – ст. 221 ЦК України; вчинені без дозволу органу опіки та піклування – ст. 224 ЦК України; вчинені недієздатною фізичною особою – ст. 226 ЦК України; вчинені з порушенням публічного порядку – ст. 228 ЦК України.

Недійсність правочину доводитьися в судовому порядку. Якщо не було порушено ознак дійсності правочину під час його вчинення, а особа бажає переконатися у протилежному, то їй надається право оскаржити це в суді. Іншими словами, якщо недійсність правочину прямо не встановлена в законі,

але одна зі сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (п. 3 ст. 216 ЦК України) [19, с. 78].

Оспорювані правочини – це правочини з недоліками волі. Такі правочини визнаються недійсними внаслідок того, що волевиявлення відтворює не волю учасника правочину, а волю будь-якої іншої особи, яка впливає на учасника правочину. Тому законодавство передбачає підстави для їх оскарження з причини або неповноцінності самої волі особи, яка вчиняла правочин, або впливу різних тяжких обставин, що склалися під час формування волі. Наявність правильно сформованої внутрішньої волі й адекватне її вираження у волевиявленні в їх нерозривній єдності є обов'язковою умовою дійсності правочину [5, с. 201].

Від визнання правочинів недійсними необхідно відмежовувати й розірвання правочинів (договорів). Розмежування цих інститутів має неабияке практичне значення, що підтверджується й у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 [13]. У ч. 5 зазначеної Постанови роз'яснюється, що наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Як указують дослідники, розривати можна тільки дійсний договір, а договір, що не відповідає вимогам закону або іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства, за загальним правилом (ст. ст. 215–236 ЦК України), є недійсним. При цьому варто враховувати те, що визнання договору недійсним саме по собі не є підставою для його розірвання [17, с. 649].

Отже, в науці цивільного права виділяють досить багато способів припинення права приватної власності на підставі правочинів. До таких підстав

зараховують договори про відчуження майна: договір купівлі-продажу, доручення, ренти, довічного утримання, договори поставки та їх різновиди; відмова, знищення, визнання правочину нікчемним, недійсним тощо. Зазначені й інші підстави є достатньо розробленими, такими, що вимагають удосконалення одночасно. Наразі законодавець і науковці багатьох профілів працюють над заповненням прогалин у галузі способів припинення права приватної власності на підставі правочинів.

Ключові слова: право приватної власності, способи припинення права власності, правочин.

У статті визначено й розглянуто способи припинення права приватної власності на підставі правочинів, подано їх характеристику.

В статье определены и рассмотрены способы прекращения права частной собственности на основании сделок, предоставлена их характеристика.

The article identified and considered for termination of private property under the powers provided by their characteristics.

Література

1. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 12. – С. 16–24.
2. Бобко Т. Деякі проблеми поняття та наслідків правочину / Т. Бобко // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1 (64). – С. 107–116.
3. Боднарчук Р.О. Поняття, критерії та ознаки знищення чужого майна (статті 194 та 196 КК України) / Р.О. Боднарчук // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 53–61. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11brosci.pdf>.
4. Горяйнов А.М. Примусове припинення права власності / А.М. Горяйнов // Судова апеляція. – 2009. – № 3 (16). – С. 67–72.
5. Гражданское право : [учебник] / ред. А.Г. Калпин, А.И. Масляев. – М. :

ЮРИСТЪ, 2001. – Ч. 1. – 2001. – 536 с.

6. Давидова І.В. До визначення правових наслідків недійсних правочинів / І.В. Давидова // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2009. – Вип. 41. – С. 50–55.

7. Жеков В.І. Деякі питання визнання договору недійсним або неукладеним / В.І. Жеков // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3. – С. 129–132.

8. Земельний кодексу України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III (станом на 23 травня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

9. Кубара У.М. Обмеження речових прав на підставі договорів про передання майна у власність / У.М. Кубара // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 192–196.

10. Новікова В. Деякі аспекти поняття недійсності правочину / В. Новікова // Підприємництво, господарство і право: науковопрактичний господарськоправовий журнал. – 2012. – № 9.

11. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17.11.2009 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – Ст. 2.

12. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 15. – Ст. 99.

13. Проект Закону про заборону державним службовцям та членам їх сімей відкривати та мати рахунки (вклади), зберігати грошові кошти в іноземних банках, розміщених за межами території України, та мати цінні папери іноземних емітентів та нерухоме майно за межами України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48956.

14. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Право власності : [підручник] : академ. курс / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2011. – 246 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1292110351464/pravo/zdiysnennya_prava_rozporядzhennya.

15. Самойленко В.М. Цивільне право України : [навчальний посібник] /

- В.М. Самойленко. – Чернігів : Чернігівський ЦНТІ, 2006. – 503 с.
16. Спесівцев Д.С. Вплив іпотеки на цивільну оборотоздатність нерухомого майна / Д.С. Спесівцев // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 356–361. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_60.pdf.
17. Семенова К.Г. Співвідношення категорій «розірвання порушеного договору» та «визнання договору недійсним» / К.Г. Семенова, Л. В. Макарчук // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 647–651. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12ckgvdp.pdf>.
18. Харитонов Є.О. Цивільне право України : [підручник] / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.В. Старцев. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Істина, 2011. – 808 с.
19. Хатнюк Н.С. Правова природа оспорюваних правочинів / Н.С. Хатнюк // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 77–80.
20. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
21. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: із змінами та допов. станом на 26 березня 2010 р. / [Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Ю.Л. Бошицький та ін.] ; за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. ХаритонОВОЇ, Н.Ю. Голубевої. – 3-тє вид., переробл. та допов. – К. : Правова єдність, 2010. – 749 с.
22. Чундак М.В. Витребування майна з чужого незаконного володіння. Основні проблеми та шляхи до захисту цивільного права / М.В. Чундак // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 2(24). – С. 96–100.
23. Honore A.M. Ownership / A.M. Honore. – In : Oxford essays in jurisprudence. Ed. By A.W. Guest, Oxford, 1961. – P. 112–128.

